

Yeni Paradigma Bağlamında Ortadoğu'daki Toplumsal Hareketlerin İncelenmesi: Mısır ve İran Örnekleri

Şeyma Merve Tandoğan, Sakarya Üniversitesi, Ortadoğu Enstitüsü, Ortadoğu Çalışmaları ABD, Doktora Adayı, 100/2000 YÖK Doktora Bursiyeri, ORCID: 0000-0002-4917-7881,
e-posta: smerve.tandogan@gmail.com

Özet

Küreselleşmenin meydana getirdiği konjonktürden etkilenen ve bu doğrultuda değişime uğrayan toplumsal hareketler, 60'lı yılların sonlarından itibaren yeni bir niteliğe bürünmüştür. Bu tarihten itibaren ortaya çıkan ve kendisinden önceki hareketlerden farklı özellikler sergileyen toplumsal hareketler, literatürde 'yeni toplumsal hareketler' olarak nitelendirilmiştir. Yeni toplumsal hareketlerin eski toplumsal hareketlerden örgütlenme biçimleri, amaçları, dile getirdikleri talepler, kullanılan araçlar, bir araya gelen kişilerin nitelikleri noktalarında ayrıldığı görülmüştür. Küreselleşmeye ve teknolojinin gelişmesine paralel olarak üretim araçlarının değişime uğraması, daha bireysel konuların ön plana çıkmasına bağlı olarak yeni sorun alanlarının ortaya çıkması gibi faktörler toplumsal hareketleri ortaya çıkararak motivasyonları etkilemiştir. 60'lı yılların sonlarına kadar çoğunlukla işçi hareketleri şeklinde ortaya çıkan toplumsal hareketler, bu tarihten itibaren daha bireysel ve günlük yaşama ilişkin konular çerçevesinde şekillenmiştir. Bir ülkede ortaya çıkan toplumsal hareketin diğer ülkelere sıçraması küreselleşmenin toplumsal hareketlere etkilerinden biri olarak karşımıza çıkmıştır. Toplumsal hareketlerin niteliğinde meydana gelen bu değişimler, uluslararası alanda meydana gelen değişimlerden ve çevresel faktörlerden en çok etkilenen bölgelerden biri olan Ortadoğu'daki toplumsal hareketleri de etkilemiştir. Çalışmanın amacı, Ortadoğu'da yaşanan toplumsal hareketlerin yeni toplumsal hareketler paradigmasi bağlamında incelenmesidir. İncelemenin kavramsal çerçevesini oluşturmak amacıyla eski toplumsal hareketler paradigmasi ve yeni toplumsal hareketler paradigmasi açıklanmış, böylelikle iki yaklaşım arasındaki fark ortaya koyulmuştur. Çalışma bağlamında inceleme için Mısır ve İran örnek ülkeler olarak seçilmiş ve bu ülkelerdeki toplumsal hareketler incelenmiştir. Zaman aralığı olarak 70'li yıllarda günümüze kadar olan süreç seçilmiştir. İnceleme neticesinde Mısır ve İran'ın kendi iç dinamikleriyle ortaya çıkan ve yeni toplumsal hareketler çerçevesinde ele alınabilecek örnekler yaşandığı görülmüştür. Seçilen ülkelerin siyasi, toplumsal ve ekonomik yapılarının farklı oluşu nedeniyle bu yapıların, ortaya çıkan toplumsal hareketleri etkilediği ve şekillendirdiği görülmüştür. Mısır'daki toplumsal hareketlerin ağırlıklı olarak ekonomi motivasyonuyla şekillendiği, İran'da ise ekonominin yanında bireysel ve kültürel haklara yönelik taleplerin de ön plana çıkarıldığı görülmüştür. Bunun yanında Mısır özelinde, ulusal sınırları aşarak bölgesel hareketler halini alan yeni toplumsal hareket örneklerinin de yaşandığı görülmüştür.

Anahtar Sözcükler: Yeni Toplumsal Hareketler, Mısır, İran, Ekmek İsyani, Yeşil Hareket.

Tandoğan Ş M (2021) Yeni Paradigma Bağlamında Ortadoğu'daki Toplumsal Hareketlerin İncelenmesi: Mısır ve İran Örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 587-616. 587

Examining Social Movements in the Middle East in the Context of the New Paradigm: Examples of Egypt and Iran

Abstract

Social movements, which were affected by the conjuncture caused by globalization and changed, took on a new quality since the late 60s. Social movements that emerged from this date and exhibit different characteristics from previous movements have been described as 'new social movements' in the literature. New social movements are separated from the previous social movements in terms of their organizational forms, aims, demands they express, tools used and the qualification of the people who come together. In parallel with globalization and the development of technology, changes in the means of production and the emergence of more individual issues have led to the emergence of new problem areas. This situation has affected the motivations that created social movements. Social movements, which emerged mostly in the form of labor movements until the end of the 60s, have been shaped more within the framework of individual and daily life issues since that date. The spread of the social movement that emerged in one country to other countries has emerged as one of the effects of globalization on social movements. These changes in the nature of social movements have also affected the social movements in the Middle East, which is one of the regions most affected by the changes in the international arena and environmental factors. The aim of the study is to examine the social movements in the Middle East within the context of the new social movements paradigm. The old and new social movements paradigms have been explained in order to establish the framework of study. Egypt and Iran were selected as sample countries and social movements in these countries were examined. The period from the 70's to the present has been chosen as the time interval. As a result of the examination, it was seen that there were examples that emerged with the internal dynamics of Egypt and Iran and could be addressed within the framework of new social movements. Due to the different political, social and economic structures of the selected countries, it has been observed that these structures affect and shape the emerging social movements. It has been observed that the social movements in Egypt are predominantly shaped by the motivation of the economy, and in Iran, the demands for individual and cultural rights are also brought to the fore besides the economy. In addition, it has been observed that the new social movements that transcend national borders and become regional movements were effective in Egypt.

Keywords: New Social Movements, Egypt, Iran, Bread Riot, Green Movement.

Giriş

18. yüzyilla birlikte girilen sanayileşme süreci ve bu sürecin topluma yansımaları toplumsal hareketler olarak isimlendirilen kitlesel hareketlerin modern dönemdeki örneklerinin ortaya çıkışında etkili olmuştur. Modern dönem toplumsal hareketlerin ilk örneklerini, ekonomik nedenlerden doğan motivasyonlarla bir araya gelen ve çoğunlukla işçi sınıfına mensup bireylerin gerçekleştirdiği hareketler oluşturmuştur. Sanayileşmenin getirdiği ekonomik faydanın yoksun kalmış olan bu kitleler, genellikle bir siyasi partinin önderliğinde bir araya gelmiş ve mevcut düzenin değiştirilmesi ve iktidarın ele geçirilmesi amacıyla harekete geçmişlerdir. İşçi sınıfının değişim talepleri ekseninde organize olmaları, bu taleplerde süreklilik sağlanması ve taleplerin kurumsallaşması neticesinde toplumsal hareketlerin şekillendiği görülmüştür (Dede, 2018: 51). Uluslararası alanda yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasi değişimler toplumsal hareketleri de etkilemiştir. Küreselleşmenin ortaya çıkardığı konjonktür nedeniyle uluslararası ilişkilerdeki tek aktörün ulusal-devlet olduğu düşüncesinin değişime uğraması, farklı motivasyonlu sorunların bireylerin yaşamında yer almaya başlaması ve iletişim teknolojisinde yaşanan değişim toplumsal hareketleri de etkileyen yeni bir döneme girilmesine neden olmuştur. Değişimler neticesinde ortaya çıkan yeni konjonktür toplumsal hareketlerin örgütlenme biçimlerinde, amaçlarında, dile getirdikleri taleplerde, bir araya gelen kişilerin niteliklerinde değişime sebebiyet vermiştir. Ulusal nitelik gösteren toplumsal hareketlerin 60'lı yılların sonlarından itibaren yeni bir paradigma çerçevesinde değerlendirilmeye başlandığı görülmüştür. Bu tarihten itibaren ortaya çıkan toplumsal hareketler, önceki yıllarda ortaya olmuş olan toplumsal hareketlere kıyasla birtakım farklı özellikler barındırmıştır.

Yeni toplumsal hareketler olarak literatürde yerini alan bu hareketler ile kendisinden önceki dönemde görülen ve çoğunlukla işçi hareketleri şeklinde tezahür eden toplumsal hareketler arasındaki temel farklılıkların oluşmasında etkili olan faktörlerin başında küreselleşme süreci gelmektedir. Endüstri sonrası dönemin meydana getirdiği sorunlar ekseninde organize olan yeni toplumsal hareketler, eski toplumsal hareketlerin gündemlerinde yer alan ekonomi motivasyonlu sorunların yanında farklı konularla ilgili sorunları da gündeme getirmeye başlamışlardır. Yeni toplumsal hareketlerin gündeme getirdiği konular arasında kimlik, çevre, etnisite, barış, cinsel tercih ve kadın haklarına dair sorunların olduğu görülmüştür. Bu bağlamda çalışmanın incelemesi konusunu teşkil eden Ortadoğu'daki toplumsal hareketler yeni paradigma çerçevesinde ele alınmıştır. Zaman aralığı olarak yeni toplumsal hareketler paradigmاسının literatüre girdiği 60'ların sonlarından günümüze kadar olan dönem seçilmişir. Bu süre zarfında Mısır ve İran'da ortaya olmuş olan toplumsal hareketler bu

çalışma kapsamında ele alınmıştır. İki ülkenin tarihsel süreçte yaşadıkları deneyimlerin farklı oluşu nedeniyle toplumsal hareketlerin ortaya çıkmaya başladığı tarihler farklılık göstermiştir. Mısır'daki toplumsal hareketlerin ele alındığı dönem 1977'de başlarken, İran'da ise 1990'larda başlamıştır.

Kavramsal Çerçeve

Toplumsal Hareketlerin Gelişimi

Toplumsal hareketler kavramı, ilk olarak 18. yüzyılın başlarında Saint Simon tarafından Fransa'da kullanılmıştır. Simon bu kavramı, kendi ülkesinde görülen ve ilerleyen yıllarda başka ülkelerde de meydana gelen toplumsal protesto hareketlerini nitelendirmek amacıyla kullanmıştır (Marshall, 1999: 746). Sidney G. Tarrow (2011: 8-9) toplumsal hareketlerin 18. yüzyılda ortaya çıktığı dönemde aşırılık, şiddet ve yoksunluk çerçevesinde değerlendirildiğini, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise bir normalleşme sürecine girdiğini ifade etmiştir. Tarrow, toplumsal hareketleri aşırılık, şiddet ve yoksunluğun bir ifadesi olarak tanımlamaktansa; "seçkinler, otoriteler ve muhalifler ile sürekli etkileşim içinde bulunan, ortak amaçlara sahip ve sosyal dayanışma içinde olan bireyler tarafından gerçekleştirilen kolektif eylemler" şeklinde tanımlamanın daha iyi olduğunu ifade etmiştir. "Toplumsal hareketler, kitlesel bir arka plana sahip, sisteme ve kurulu düzene yönelik siyasi ve ekonomik içeriği hareketlerdir." (Yanık ve Öztürk, 2014: 52). Toplumsal hareketlerin oluşmasına giden süreç Brecher, Costello ve Smith (2002: 42-43) tarafından; "var olan ve genellikle belirli toplumsal grupları etkileyen toplumsal sorunların zamanla birikmesi ile başlayan ve zaman içinde başkalarının da aynı sorunlara işaret ettiğinin fark edilmesiyle gelişen bir süreç" şeklinde ifade edilmiştir. Başka insanların da kendileriyle aynı sorunları yaşadığının farkında olan bireylerin, bu insanlarla iletişime geçmesiyle birlikte toplumsal hareketlere giden süreç başlamış olmaktadır.

Gordon Marshall (1999: 746-747), toplumsal hareketleri "dikkate değer sayıda insanın, toplumun başlıca özelliklerinden birini ya da birkaçını değiştirmek (ya da değiştirilmesine karşı direnmek) için örgütü çaba harcamaları" şeklinde tanımlamıştır. Marshall, toplumsal hareketlerin belli bir amaca hizmet etmeleri ve örgütlü olmaları nedeniyle kolektif davranıştan ayrı değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Marshall'ın aktarımına göre David F. Aberle toplumsal hareketlerin ilk tipolojilerini çıkarmış ve bu hareketleri iki başlık altında sınıflandırmıştır. Buna göre toplumsal hareketler, "hedeflenen değişimin nesneleri" ve "hedeflenen değişimin büyülüğu" şeklinde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırmalardan yola çıkılarak toplumsal hareketler; dönüştürücü, reform

yapıcı, kurtarıcı ve alternatif hareketler şeklinde alt kategorilere ayrılmıştır. Bu kategorilerden ilk ikisinin hedef kitlesinin doğrudan toplum olduğu, diğer ikisinin ise bireyleri hedef aldığı ifade edilmiştir.

“İnsanların seslerini duyurma şansları olmadığında veya isteklerini duymaktan yoksun bırakıldıklarında, toplumsal hareketler ortaya çıkar” diyen Charles Tilly (2008: 13), toplumsal hareketlerin ihtiya ettiği özellikleri üç madde ile özetlemiştir. Buna göre bir toplumsal hareketin; “hedef alınan otoritelere karşı, sürekli ve organize bir şekilde toplu iddiyalarda bulunulmasını içeren toplum çabası (Tilly bu durumu kampanya olarak isimlendirmiştir); özel amaçlı dernek ve koalisyonların oluşturulması, halka açık toplantılar düzenlemek, resmi kortejler, nöbetler, mitingler, gösteriler, dilekçe göndermek, kamusal medyaya demeç vermek gibi siyasi eylemlerin birleşimi; katılımcıların layık olma, birlik, sayı ve kendilerine veya seçmenlerine bağlılık gibi ilkeleri topluma sergilemeleri” (Tilly, 2004: 3-4) şeklinde ifade edilen kıstaslara sahip olması gerekmektedir. Alberto Melucci (2016: 81), bir kolektif hareketin toplumsal hareket olarak değerlendirilebilmesi için 3 unsuru barındırması gerektiğini ifade etmiştir. Buna göre bir toplumsal hareket; (1) dayanışma üzerine kurulmalı, (2) bir çalışma içermeli ve (3) içinde yer aldığı sistemin sınırlarını zorlamalıdır.

Modern dönemde ilk olarak Simon tarafından kullanılan toplumsal hareketler kavramı 18. yüzyıldan günümüze kadar çeşitli şekillerle açıklanmaya çalışılmıştır. Genel itibariyle; sanayileşme sürecinin getirdiği ekonomik sorunlar etrafında organize olan işçi sınıfına mensup bireylerin, iktidarı ele geçirme ve mevcut düzeni değiştirmeye amacıyla bir liderin önderliğinde düzenledikleri kitlesel hareketler şeklinde ifade edilebilen toplumsal hareketler; küreselleşme sürecine bağlı olarak yaşanan değişimlerden etkilenmiş ve farklı şekillerde tezahür etmeye başlamıştır.

Yeni Toplumsal Hareketler

Toplumsal hareketler, 60'lı yılların sonlarından itibaren yeni bir paradigma çerçevesinde ele alınmaya başlanmıştır. Literatürde yeni toplumsal hareketler olarak yerini bulan bu toplumsal hareketler, 80'li yillardan itibaren sayıca artış göstermiştir. Bu yillardan itibaren küreselleşmenin hız kazanması, ekonomi motivasyonlu sorunların yanında farklı sorunların da gündeme gelmeye başlaması, iletişim teknolojisinde yaşanan gelişmeler toplumsal hareketlerin gelişiminde, örgütlenme biçimlerinde, ele aldığı konularda, amaçlarında, harekete katılan bireylerin profillerinde değişim yaşanmasına giden süreci hazırlamıştır. Yeni toplumsal hareketler ile kendisinden önceki toplumsal hareketler arasındaki temel farklılıklar şu şekilde özetlenebilir; yeni toplumsal

hareketlerin katılımcı kitlesini işçi sınıfından bireyler değil, çoğunluğu yeni orta sınıfı mensup olmak üzere toplumun her kesiminden bireyler oluşturmuştur, diğer bir deyişle heterojen bir katılımcı profiline sahiptir; yeni toplumsal hareketler ekonomi motivasyonlu sorunların yanında kimlik, bireysel haklar, çevre, kadın hakları gibi konuları içine alan sorunları gündemine almıştır; yeni toplumsal hareketlerin organize edilmesi bir kişinin ya da bir siyasi partinin önderliğinde olmamıştır, bu yeni hareket sivil toplum içinde örgütlenmiştir; yeni toplumsal hareketler iktidarı ele geçirme amacıyla taşımamış, mevcut olan sorunların çözümünü talep etmişlerdir.

Yeni toplumsal hareketlerin gündeme getirdiği sorunlar oldukça çeşitli bir görünüm sergilemiştir. Bu çeşitlilik zaman içinde, gündeme getirilen sorunları temsil eden yeni oluşumların ortayamasına yol açmıştır. Orhan Türkdoğan'ın (1997: 9-10) ifadesiyle "günümüzde, Post-Marksizm yanında, 19. yüzyılın faşist, sosyalist akımları dinamikliğini koruyamamış, yerlerini büyük ölçüde çevrecilik, feminizm, barışçılık, eşcinsellik, liberal düşünce sistemi ve siyahlar diye adlandırılan yeni oluşumlara terk etmek durumunda kalmıştır." Yeni toplumsal hareketlerin kimlikten çevreye, kadın haklarından cinsel tercihlere uzanan çeşitlilikte, yaşamın her alanına ilişkin konularda değişim talep etmeleri nedeniyle bu hareketlerin 'talepkâr' hareketler olduğu çıkarımı yapılmıştır (Dede, 2018: 53). Tuncay Önder, yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkış nedenlerini "yeni eğitimli sınıfın başkaldırısı, modernlik karşıtı dalganın yeni bir örneği, batılı sanayi toplumlarındaki dönüşümün dışavurumu, endüstriyel büyümeyenin ve teknolojik gelişmenin yarattığı yeni sorunlara tepki, materyalist önceliklerin desteklediği eski siyaset ile postmateryalist referanslara dayalı yeni siyaset arasındaki çatışma" olarak belirtmiştir (Çolak, 2016: 532). 1960'larda öğrenci, yeni sol ve sivil haklar hareketleri; 70 ve 80'lerde LGBT, çevre, kadın, barış ve insan hakları hareketleri; 90'larda ve 2000'lerde ise küresel adalet hareketi (Topal Demiroğlu, 2014: 134) yeni toplumsal hareket örnekleri olarak gerçekleşmişlerdir.

Yeni toplumsal hareketler Yusuf Doğan Çetinkaya tarafından (2014: 707); "sivil toplum içinde örgütlenen, iktidar hedefi olmayan savunmacı, kısmi talepler peşinde koşan, kimlik ve hayat tarzı üzerinde duran hareketler" şeklinde tanımlanmıştır. Yeni toplumsal hareketler, bir merkez tarafından yönetilen, belli bir ideoloji ekseninde bir araya gelen toplulukların gerçekleştirdiği hareketler olmaktan ziyade belirli bir merkez tarafından yönetilmeyen, ortak bir sorun etrafında toplanan ve bu sorunun çözümü için harekete geçilmesini talep eden, toplumun her kesimini barındıran toplulukların gerçekleştirdiği hareketler olmuştur. Yeni toplumsal hareketler, ortaya çıktıkları zamana kadar modern dönemin devletleri tarafından gündeme alınmamış olan sorunları gündemlerine

almıştır. "Yeni sosyal hareketlerin ilgi sahasına; (fiziksel) toprak, hareket alanı yahut beden, sağlık ve cinsel kimlik gibi 'hayat alanı' ile ilgili konular; komşuluk, şehir ve fiziksel çevre; kültürel, etnik ve ulusal miras ve fiziki hayat koşulları ve genelde insanlığın devamı gibi konular girmektedir." (Offe, 2016: 57-58).

Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe (2001: 159), yeni toplumsal hareketler teriminin bir dizi mücadele çeşidini bir araya getirdiğini ifade etmiş ve bu mücadele çeşitlerinin kentsel, ekolojik, otoriterlik karşıtı, anti kurumsal, feminist, ırkçı, etnik, bölgesel veya cinsel azınlıklar motivasyonlu mücadeleler olduğunu belirtmişlerdir. Yeni toplumsal hareketlerin, ikinci Dünya Savaşı sonrasında gelişen "yeni hegemonik formasyona" karşı şekillendliğini belirten Laclau ve Mouffe, yeni toplumsal hareketlerin üç aşamada gelişim gösterdiğini ifade etmişlerdir. Buna göre ilk olarak toplumsal ilişkilerin metalaşması gelmektedir. İkinci aşama, devletin daha geniş alanlara müdahale etmesinin ardından yeni çalışma biçimlerinin ortaya çıkmasıdır. Son aşama ise kitle iletişim araçlarının gelişim göstermesiyle bağlantılı olarak tektipleştirici bir kitle kültürünün ortaya çıkması ve bu durumun yeni egemenlik ilişkileri ve çalışma biçimlerini ortaya çıkarmasıdır (Topal Demiroğlu, 2014: 136). Alan Scott (1990: 19), yeni toplumsal hareketlerin genel örgütlenme biçimlerini; yerel bir tabana ya da küçük gruplara dayalı, özel ya da yerel sorunların ele alındığı, hareketli ve değişken üyelerin bir araya gelmesiyle oluşan toplumsal ağlar şeklinde ifade etmiştir.

Hank Johnston, Enrique Laraña ve Joseph R. Gusfield (1994: 6-8) yeni toplumsal hareketlerin karakteristik özelliklerini 8 madde ile özetlemiştir. Bunlar şu şekilde ifade edilebilir;

- (1) Yeni toplumsal hareketlerde katılımcılar belirli bir sınıfı mensup bireylerden oluşmaktadır. Katılımcılar gençlik, cinsiyet, cinsel yönelim ya da meslekler gibi daha geniş sosyal statülerine göre bir araya gelmektedir. (2) Yeni toplumsal hareketler, kendisinden önceki toplumsal hareketleri harekete geçiren işçi hareketi ve Marksist ideolojiye bir tezat oluşturmaktır ve daha kapsayıcı fikir ve değerleri barındırmaktadır. (3) Bireyleri harekete geçiren faktörler işçi sınıfı hareketini mobilize eden ekonomik nedenler değil kimlik sorunlarıyla ilişkili olan kültürel ve sembolik sorunlardır. Bu sorunlar farklılaşmış bir sosyal gruba ait bir dizi inanç, sembol, değer ve anımlarla ilişkilidir. (4) Birey ve kolektif arasındaki ilişki bulanıktır. Açık bir sınıf ya da yapısal temeli olmayan hareketler, bireylerin kendilerini tanımlaması için bir ortam oluşturur. (5) Yeni toplumsal hareketler insan yaşamının kişisel ve samimi yönlerini kapsamaktadır, gay hakları, kürtaj, alternatif tıp ya da sigara karşılığı gibi sağlık hareketleri, kadın hareketleri yeni toplumsal hareketlerin ilgilendiği konulardan bazlılarıdır. (6) Yeni toplumsal hareketler, işçi sınıfı hareketi tarafından uygulananlardan farklı olarak bozulma ve direncin radikal mobilizasyon takımlarını kullanmaktadır. (7) Yeni toplumsal hareket gruplarının örgütlenmesi ve yaygınlaşması geleneksel kanalların

güvenilirlik kriziyle alakalıdır. (8) Yeni toplumsal hareket grupları böümlere ayrılma, yayılma ve merkeziyetçilikten uzaklaşma eğilimindedirler.

Teknolojinin Yeni Toplumsal Hareketler Üzerindeki Etkisi

Küreselleşmenin 20. yılının ortalarından itibaren hızlanması ekonomik, siyasal ve sosyal alanda sonuçlar doğurduğu gibi teknoloji üzerinde de etkili olmuştur. Teknolojide yaşanan gelişmeler emeğin niteliğinde ve insanın üretim araçları üzerindeki rolünde değişim yaşanmasına neden olmuştur. Emeğin niteliğinde yaşanan değişimler sonucunda sınıf ilişkilerinin dönüşmesi sınıf temelli sorunların yerini daha bireysel konularınmasına yol açmıştır. Teknolojinin hayatın her alanına nüfuz etmesiyle birlikte girilen süreçte yaşam tarzlarının değişmesi, yeni ideolojilerin ortaya çıkışları, işgücü niteliğinin teknolojiyle birlikte değişimde uğraması bireylerin taleplerinde farklılaşmaya yol açmış ve bu süreçten itibaren bireylerin talepleri ekonomik temelden uzaklaşmıştır (Dede, 2018: 52). Taleplerde yaşanan değişimle birlikte bireyler cinsellik, kadın istismarı, öğrenci hakları, çevrenin korunması gibi daha kişisel ve gündelik yaşama ilişkin taleplerde bulunmaya başlamışlardır (Calhoun, 1993: 398).

İletişimin hızında, türlerinde ve kapsamında yaşanan değişimler toplumsal hareketler üzerinde birtakım etkiler doğmuştur. İletişimin artması hem aynı ülke içindeki bireylerin hem de farklı ülkelerdeki bireylerin ortak bir mekâna, bir lideri ihtiyaç duymadan aynı sorun etrafında hızlıca organize olabilmelerini ve ortak tepki geliştirebilmelerini sağlamıştır. Yeni toplumsal hareketlerin örgütlenme sürecinde iletişim araçlarını çokça kullandığı görülmüştür. Yeni toplumsal hareketlere katılan bireyler teknoloji sayesinde bilgi kaynaklarına hızlıca erişebilmekte, bir olay gerçekleştiğinde hızlıca karşılık verebilmekte ve internet üzerinden şirketlere, devletlere, uluslararası kurullara baskı yaparak kampanya yürütebilmektedirler (Giddens, 2006: 870).

Yeni toplumsal hareketler internet üzerinden mobilize olmuş bireylerin ortak bir mekânda bir araya gelmesiyle oluşabilmektedir. Sanal ortamın real yaşama göre daha serbest olduğu ve denetlenebilirliğin az olduğu algısı, bireylere geniş bir özgürlük alanı vermektedir. Fakat bu durum internet üzerinden işlenen suç ve ihlallere yönelik denetimlerin yoğun olduğu ülkelerde nispeten farklılık arz etmektedir (Tatar, 2013: 11). Bir toplumsal hareket internet üzerinden organize olunarak başlatıldığı gibi hâlihazırda başlatılmış olan bir toplumsal hareketin internet aracılığıyla daha geniş kitlelere ulaşması da görülen yöntemler arasındadır. Başlatılmış olan bir protesto ya da eylemin, internet ağları üzerinden daha geniş kitlelere ulaştırılması neticesinde toplumsal hareketin gördüğü destek artabilmekte, böylelikle protestocular seslerini daha fazla duyurabilmekte ve baskı yapma güçleri artmaktadır.

İnternetin yeni toplumsal hareketler üzerindeki etkilerinin görüldüğü ilk örnek olarak, 1994 yılında Meksika'daki Zapatistaların başlattığı ayaklanmalar gösterilmektedir. Zapatistalar, eylemleri boyunca hükümetin isyanları bastırmak için kullanacakları yöntemleri dünya halklarına duyurmak için e-posta yöntemiini kullanmışlardır (Hoffman, 2007-2008: 105-106). 2009 yılında Moldova'da seçim sonuçlarını protesto etmek isteyen kitleler sosyal ağlar üzerinden örgütlenmişlerdir. Hükümetlerinin ekonomi politikalarından memnun olmayan İspanya, Portekiz, Yunanistan, İtalya, Brezilya, İsrail ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki kişilerin başlattığı protesto ve eylemler, sosyal medya aracılığıyla ülke genelinde yayılım göstermiştir. 2010 yılında başlayan Arap Baharı gösterileri sosyal medya aracılığıyla geniş kitlelere ulaşmıştır. Yine aynı şekilde 2013 yılında Türkiye'de başlayan Gezi Parkı protestoları da sosyal medya aracılığıyla yayılmıştır (Dolgún ve Sütlüoğlu, 2014: 8).

Paolo Gerbaudo (2012: 4), sosyal medyanın yeni toplumsal hareketler için temsil ettiği değerin, eski bir toplumsal hareket olan işçi hareketi açısından gazete, poster, broşür veya doğrudan postanın temsil ettiği değerle aynı olduğunu ifade etmiştir. Sosyal medyanın yeni toplumsal hareketler üzerindeki etkileri Gerbaudo (2014: 14 aktaran Dolgún ve Sütlüoğlu, 2014: 9) tarafından 3 açıdan değerlendirilmiştir. Buna göre sosyal medya orta sınıftan genç kuşaklar açısından kimlik inşa etme ve biliç oluşturmaının sağlandığı; bireylerin paylaşılan duygusal enerjilerini biriktirdikleri ve son olarak toplumsal hareketlerin planlanması duyurulduğu, bir nevi gazetecilik eyleminin yürütüldüğü bir alan işlevi görmektedir. Manuel Castells (1997: 107), yeni toplumsal hareketler açısından, "medyayı kullanma yeteneklerinin en temel mücadele aracı olduğunu" ifade etmiştir. Castells'e göre (2001: 139-142 aktaran Şener, 2006: 123) internetin yeni toplumsal hareketler açısından önemi 3 neden ile açıklanabilir. Buna göre, kültürel değerleri ön plana çikaran ve bu değerler etrafında birleşen yeni toplumsal hareketler açısından bu değerleri bir sistem üzerinden aktarmak öncelikli hale gelmektedir; internet, yeni toplumsal hareketlerin yatay örgütlenme tarzına olanak sağlamaktadır; küreselleşmeyle birlikte iktidarın uluslararası sınırlarının dışına çıktığı düşünüldüğünde, yeni toplumsal hareketler de küresel iletişim araçlarına ihtiyaç duymaktadırlar.

Ortadoğu'da Yaşanan Toplumsal Hareketler

Ortadoğu, sahip olduğu zengin kaynaklar ve geopolitik bakımdan önemli bir konumda bulunması nedeniyle uluslararası siyasette önemli bir yer teşkil etmektedir. Bölge sahip olduğu önem nedeniyle hem uluslararası alanda meydana gelengelişmeleri etkilemeye hem de yoğun bir şekilde etkilenmektedir. Bu etkileşimin yaşandığı alanlardan biri de toplumsal hareketler olmuştur.

Küreselleşme sürecine bağlı olarak toplumsal hareketlerde meydana gelen değişimler Ortadoğu'daki toplumsal hareketleri de etkilemiştir. Bu etkilenme neticesinde Ortadoğu ülkelerinde ortaya çıkan toplumsal hareketlerin de yeni toplumsal hareketler paradigmasi çerçevesinde incelenmesi ihtiyacı doğmuştur. Ortadoğu bölgesinde farklı zamanlarda ve çeşitli ülkelerde görülen toplumsal hareketler örgütlenme biçimleri, hareketlere katılan bireylerin nitelikleri, amaçları, gündeme getirilen sorunlar açısından yeni toplumsal hareketler kapsamında değerlendirilebilmektedir.

Ortadoğu coğrafyasının siyasi, ekonomik ve sosyal yapısı bölgede görülen toplumsal hareketlerin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Bölgede yer alan ülkelerde demokratik yapının olmayışı, ekonomik eşitsizliğin yüksek olması, yaşam şartlarının zorluğu gibi etkenler meydana gelen toplumsal hareketlerin daha çok ekonomi motivasyonlu olarak daha iyi yaşam şartları ve gelir adaletsizliğinin giderilmesi talepleriyle şekillenmesine neden olmuştur. Bölge ülkelerinden Mısır'da 1977'de, Tunus ve Fas'ta 1984'te, Sudan'da 1985'te, Cezayir'de 1988'de, Ürdün ve Lübnan'da 1989'da yaşanan ve 'Ekmek İsyanı' ismiyle literatürde yer bulan toplumsal hareketler, Ortadoğu coğrafyasında görülen ekonomik eşitsizliklerin ve kötü yaşam şartlarının bir yansımıası olarak meydana gelmiştir. Bölge ülkelerinin 1970'lerden itibaren neo-liberal ekonomiye geçiş hamleleri Tunus ve Mısır başta olmak üzere birçok ülkede görülen ve Larbi Sadiki'nin (2000: 79-80) 'ekmek demokrasisi'¹ olarak tanımladığı sistemi olumsuz etkilemiş ve Ekmek İsyanlarına giden süreci başlatmıştır.

2010 yılında Tunus'ta başlayan ve kısa süre içerisinde Mısır başta olmak üzere bölge ülkelerine yayılan halk hareketlerinin en belirgin sloganı "ekmek, özgürlük ve toplumsal adalet" olmuştur. Bu sloganın Ortadoğu halkları açısından ekonomik eşitsizliğe işaret eden anlamının dışında manevi olarak bir anlamı daha bulunmaktadır. Arapçada ekmek anlamına gelen 'ayş' kelimesi aynı zamanda hayat/yaşam anlamına gelmektedir. Dolayısıyla protestolar boyunca ekonomik eşitsizliğe, ekmek talebine ilişkin olarak üretilen sloganlar ve söylemler bir yandan da yeni bir hayat tahayyülü anlamı barındırmıştır (Özkoç, 2015: 286). Ekonomi motivasyonlu olmayan ve farklı konuların, sorunların, taleplerin gündeme getirildiği toplumsal hareketleri de görmek mümkündür. Bu farklı konular ve hareketler arasında öğrenci hareketleri, karikatür protestosu, gazetelerin kapatılmasına yönelik protestolar, yerel yönetimlerin kötü işlemesine yönelik protestolar ve kadın hareketleri örnek gösterilebilir. Ortadoğu ülkelerinin ortak olarak可以说ilecek bazı özelliklerinin yanında, her ülkenin kendine has iç dinamikleri mevcuttur. Dolayısıyla bu durum yaşanan bazı toplumsal hareketlerin ülkeyen ülkeye farklı motivasyonlarla ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Yeni toplumsal hareketlerin interneti kullanma yöntemleri, Ortadoğu coğrafyasında görülen toplumsal hareketler üzerinde etkili olmuştur. Başlatılan hareketin sosyal ağlar üzerinden daha geniş kitlelere ulaşılması ya da bir diğer yöntem olan, toplumsal hareketin sosyal ağlar üzerinden mobilize olunarak başlatılması Ortadoğu coğrafyasında da örneklerini göstermiştir. 2011 yılında Tunus'ta başlayan ve kısa sürede Mısır, Ürdün, Yemen, Libya ve diğer ülkelere sıçrayan Arap Baharı protestoları, sosyal medyanıntoplumlari mobilize etme konusunda oynadığı rolün görüldüğü ilk örnekler olmuştur. Bireyler Facebook ve Twitter başta olmak üzere, internet üzerinden kurulan çeşitli sosyal ağlar aracılığıyla iletişim kurarak örgütlenmiş ve ortak bir mekânda bir araya gelerek gösteriler düzenlemişlerdir. Internet üzerinden kurulan sosyal ağların Arap Baharı üzerindeki etkisinin daha iyi anlaşılması açısından Kezban Karagöz'ün (2013: 137) verdiği örnek önemlidir. Karagöz'e göre 2010 yılının sonunda Tunus'ta kendini yakan Muhammed Bouazizi, kendini yakan ilk Tunuslu değildir. Bouazizi'den 1 sene önce yine bir seyyar satıcı olan Abdesselam Trimech isimli kişi, çalışmasının engellenmesi nedeniyle kendini yakmıştır. Bouazizi'nin gerçekleşirdiği protestonun Arap Baharı'nın fitilini ateşlemesinin nedeni bu olayın bir kamera önünde gerçekleşmesi ve Facebook aracılığıyla geniş kitlelere ulaştırılmasıdır.

Mısır Örneği

Mısır, toplumsal hareketlilik konusunda Ortadoğu'daki en aktif ülkelerden biri olmuştur. Ülke tarihindeki toplumsal hareketlere bakıldığından, çoğunu ekonomik nedenlerden dolayı örgütlenen alt ve orta sınıfların oluşturduğu görülmüştür. 1879'da örgütlenen ve 1882'de silahlı çatışma şeklinde patlak veren Urabi İsyani Mısır tarihindeki ilk toplumsal hareket örneğini teşkil etmiştir. İsyinan çıkış nedenleri arasında ekonomideki kötü durum, yönetime duyulan memnuniyetsizlik, ülkedeki yabancı güçlerin varlığından duyulan rahatsızlık gibi konular yer almıştır (Emin, 2017: 18-20). Mısır'ın sahip olduğu konum nedeniyle küresel güçlerin politikalarından doğrudan etkilenmesi ve zaman içinde borç ve yardım ilişkisiyle ekonomisinin dışarıya bağımlı hale getirilmesi Mısır'da meydana gelen hem eski hem de yeni toplumsal hareketlerin ortaya çıkış nedenlerini şekillendirmiştir. Ülke ekonomisinin çeşitli iç ve dış faktörlerden kaynaklanan kötü durumu ve yönetime gelen kişilerin uyguladığı politikalar neticesinde durumun daha da kötü hale gelmesi, toplumun geçim konusunda sıkıntısı yaşaması, yüksek işsizlik oranları ve otoriter rejime karşı duyulan memnuniyetsizlik gibi nedenler Mısır'daki toplumsal hareketlerin ortaya çıkışında etkili olan faktörlerin başında gelmiştir.

i) Ekmek İsyancı

Sadiki tarafından ekmek demokrasisi olarak ifade edilen yöntem, Cemal Abdülnasır döneminde Mısır'da uygulanmıştır. Milliyetçi ve sosyalist eğilimleri olan Nasır, halkın temel ihtiyaçları olan gıda maddeleri üzerinde sübvansiyon sağlayarak hem toplumun ihtiyaçlarını karşılamış hem de rejimin devamlılığını sağlamıştır. Bu dönemde uygulanan millileştirme ve devletin ekonominin her alanına müdahale olma politikaları nedeniyle 1965 yılından itibaren ekonomi alanında zorluklar yaşanmaya başlanmıştır. Devlet müdahaleciliğinin yanında İsrail'le giren savaşların kaybedilmesi de Mısır ekonomisi üzerinde olumsuz etkiler doğurmuştur. Nasır'ın baskıcı politikaları da eklenince toplumsal bir huzursuzluğa yol açmıştır. Müslüman Kardeşler hareketi önderliğinde birtakım gösteriler yaşanmıştır (Behçet, 2019: 306). Nasır sonrasında 1970 yılında yönetimine gelen Enver Sedat'la birlikte ekonomi politikalarında bazı değişiklikler yapma yoluna gidilmiştir. Sedat, Nasır döneminde dışlanan özel sermayeyi ekonominin içine sokma, devletin ekonomi üzerindeki rolünü azaltma ve ekonomide dışa açılma gibi politikalar izlemeye başlamıştır (Tür, 2009: 188-190). Sedat, Batılı yatırımcıların fakat özellikle de Amerikalı yatırımcıların dikkatini çekerek Mısır'a yabancı yatırımcı getirmek amacıyla siyasi alanda birtakım adımlar atmıştır. Bazı grupların siyaset yapmasına izin vermiş ve Müslüman Kardeşler'in bazı yöneticilerini serbest bırakmıştır (Ari, 2012: 206). Fakat izlenen politikalar ekonomi alanında beklenen iyileşmeyi getirmemiştir.

70'li yıllarda itibaren refah devleti anlayışının son bulması ve neo-liberal politikalara geçiş hamleleri, birçok ülkeyi etkilediği gibi Mısır'ı da etkilemiştir. Sedat döneminde uygulanmaya başlanan ekonomide açılım hamleleri neticesinde Dünya Bankası ve IMF ile çeşitli anlaşmalar yapılmıştır. Bunların bir sonucu olarak da sübvansiyonlara karşılık yönetimye itaat politikası (ekmek demokrasisi) Sedat döneminde terkedilmiş ve bazı temel gıda maddelerinin fiyatlarına zam yapılmıştır. IMF'nin kemer sıkma yönündeki talepleri Mısır halkın tepkisini çekmiştir. Ekonomik olarak zor durumda olan ve Sedat'ın kemer sıkma politikaları nedeniyle şartları iyice zorlaştıran Mısır halkı, 1977 yılında protesto gösterilerine başlamışlardır. Bu protestolar literatürde 'Ekmek İsyancı' olarak bilinen toplumsal hareketlerin Mısır'daki örneğini teşkil etmiştir. Hem yönetim hem de IMF'nin kemer sıkma politikalarının protesto edildiği bu gösteriler, 'IMF kemer sıkma isyanları' olarak da isimlendirilmiştir (Bohstedt, 2014: 15-16). IMF ile yapılan anlaşma nedeniyle Mısır'a dayatılan birtakım şartların bu toplumsal hareketin ortaya çıkışına zemin hazırladığı görülmüştür. Dolayısıyla Mısır'daki Ekmek İsyancı toplumun alt kesimlerinin yaşadığı ekonomik sıkıntılar nedeniyle çıkmış olsa da hareketin ortaya çıkışını dış faktörlerin de etkili olmasıyla gerçekleşmiştir. Nitekim günümüze kadar olan süreçte dış faktörlerin

dolaylı yoldan etki ettiği toplumsal hareketler de yaşanmıştır. Ekmek İsyانına katılımın geniş olması, göstericilerin iktidarı ele geçirme amacı taşımamaları, örgütlenme şeklinin bir siyasi oluşumdan değil toplumsal tabandan gelmesi bu protesto gösterilerini yeni toplumsal hareketler kapsamında değerlendirmeyi mümkün kılmıştır. Tarihsel olarak bakıldığından 1977 yılında başlayan Ekmek İsyanyının Mısır'da gerçekleşen ilk yeni toplumsal hareket örneği olduğu söylenebilir. Ortaya çıkış nedenleri açısından bakıldığından ise hem kötü ekonomik şartlara karşı harekete geçilmesi hem de yabancı bir gücün Mısır'daki etkinliğine karşı çıkılması bağlamında Ekmek İsyani ile Urabi İsyani arasında bir benzerlik olduğu ifade edilebilir.

Devlet tarafından uygulanan sübvansiyonların kaldırılmasına ve kemer sıkma politikalarına tepki olarak başlatılan Ekmek İsyani karşılık bulmuş ve Sedat yönetimi geri adım atmak durumunda kalmıştır. Temel gıda maddelerine yönelik sübvansiyonlar geri getirilmiştir. 1977 yılındaki Ekmek İsyanyı, devletin gelecek yıllarda ekonomi politikalarına da yön vermiştir. Böyle bir isyanın tekrar yaşanmasını önlemek adına, bu tarihten itibaren hem Sedat döneminde hem de Hüsnü Mübarek döneminde ekonomi alanında yapılan düzenlemelerde ekonomik anlamda alt ve orta sınıflarda bulunan kesimleri etkilemeyecek politikaların izlenmesine özen gösterilmiştir (Tür, 2009: 191). Fakat bu durum uzun sürmemiştir. 1978 yılında ABD'nin onderliğinde İsrail'le imzalanan Camp David Anlaşması Mısır'ın ABD'den ekonomik yardım almasını sağlasa da Mısır'ın gelir kaynaklarından biri olan Suudi Arabistan yardımlarının kesilmesine yol açmıştır. Bunun yanında diğer Arap ülkeleri de Mısır'ın bu adımına tepki göstermiştir. Dolayısıyla Mısır bölgede bir yalnızlığa girmiştir. Ekonomisi dış yardımları bağımlı olan Mısır'da bu durum dolaylı yoldan ekonomiye de olumsuz anlamda yansımıştır.

Sedat döneminde başlayan liberal ekonomiye geçiş çabalarının bir yansımışi olarak Mübarek döneminde Mısır ekonomisi IMF ve Dünya Bankası'na bağımlı hale gelmiştir. Alınan kredilerin faizleri nedeniyle borç kriziyle karşılaşmıştır. Krizin etkilerini ortadan kaldırmak adına hem fiyatlara zam yapılmış hem de sübvansiyonlar kaldırılmıştır. Bu durum yeni bir Ekmek İsyanyına yol açmıştır. 1984 ve 1989 yıllarında protesto amaçlı gösteriler düzenlenmiştir. Fakat bu protestolar bir karşılık bulamamıştır. İlerleyen yıllarda sübvansiyonlar kaldırılmaya devam etse de yönetimin uyguladığı baskı politikaları nedeniyle toplumsal muhalefet güçlü bir karşılık verememiştir (Küçükşahin, 2018: 324-326). Dolayısıyla 1977 yılında başlayan toplumsal hareket başlangıçta kısmen başarılı olsa da dışsal koşullara bağlı olarak zaman içinde etkisini yitirmiştir. Sedat döneminde başlayan ve Mübarek döneminde de devam ettirilen IMF ve Dünya Bankası ile tek taraflı bağımlılık ilişkisi Mısır ekonomisinin sürekli bir

borç krizi içinde olmasına yol açmıştır. Bu durum Sedat döneminde olduğu gibi Mübarek dönemindeki toplumsal hareketleri de şekillendirmiştir.

ii) 6 Nisan Gösterileri

Mübarek rejimi tarafından 80'li yılların ortasında başlatılan ve 90'lı yıllar boyunca devam eden ekonomi politikaları, ekonomik olarak alt ve orta sınıflarda yer alan Mısırlıları olumsuz etkilemiştir. Devlet harcamalarının üst sınıfların lehine olacak şekilde düzenlenmesi, alt ve orta sınıfların ‘ötekiler’ olarak nitelendirilerek tehdit ilan edilmesi toplumsal sınıflar arasındaki yaşam standardına bağlı farklılığın artmasına yol açmıştır. Yaşanan bu olumsuz gelişmeler ve mevcut durumun iyileştirilmesine yönelik olarak herhangi bir adımın atılmaması, alt ve orta sınıfların tepkisine neden olmuştur. 2000'li yıllarda Mısır'da toplumsal hareketlilik yoğunlaşmıştır. 2004 yılında İslâmçıların ve solcuların bir araya gelmesiyle, Mübarek'in siyasi aşırılığına karşı durmak amacıyla Kefaya (Yeter) hareketi kurulmuştur. Bu hareket toplumun her kesiminde bir örnek teşkil etmiş ve birçok gençlik, kadın ve köylü hareketleri kurulmuştur (Bohstedt, 2014: 18).

Sedat döneminden itibaren uygulanan neo-liberal politikalara bağlı olarak ortaya çıkan ve alt sınıfları doğrudan etkileyen artan fiyatlar, özelleştirmeler, reel ücretlerin azalması gibi faktörler toplumun özellikle alt ve orta kesimlerinde yıllardır süregelen hoşnutsuzlıkların artmasına neden olmuştur. Sağlık sistemi, altyapı ve çalışma koşullarında bozulmalar yaşanmıştır. Mübarek, yönetim süresince Mısır Sendika Federasyonu dâhil olmak üzere bütün sosyal kurum ve kuruluşları kontrolü altına almıştır. Bu durum Mısırlı işçileri, yönetime karşı savunmasız bırakmıştır (Aoudé, 2013: 246). Yillardır süregelen politikaların neticesi olarak ortaya çıkan ağır ekonomik şartlar alt ve orta sınıflarda yer alan Mısırlıların tepkisine yol açmıştır. Ekonomik sınıflar arasındaki yaşam koşulları farkının giderek açılması nedeniyle ötekileştirilen, sübvansiyonların kaldırılması nedeniyle ekonomik olarak daha da zor duruma gerileyen, çoğunluğu işçi sınıfından olan kişiler 2006 ve 2007 yılında gösteriler düzenlemeye başlamıştır. Bu yıllarda düzenlenen gösteriler sadece işçi sınıfı hareketleri olarak çıkmamıştır. 2007 yılında düzenlenen 580'den fazla eylemde beyaz yakalıların da aktif olarak yer aldığı görülmüştür. Yine 2007 yılında, 55.000 vergi tahsildarı greve giderek mevcut koşullara tepkilerini göstermişlerdir (Bush, 2010: 124). 2008 yılının başlarında bu zor şartlara bir de küresel kriz nedeniyle gıda fiyatlarındaki ani ve yüksek artışlar eklenmiştir. 6 Nisan 2008'e gelindiğinde, son yılların en büyük toplumsal hareketlerinden birini teşkil edecek olan gösteriler, Nil Deltası'nda bulunan Mahalla el-Kubra'daki 25.000 tekstil işçi tarafından başlatılmıştır (Aoudé, 2013: 247). 2006 ve 2007 yıllarındaki gösteriler nedeniyle elde ettikleri kazanımların kendilerine teslim edilmediğini düşünen göstericiler, 6 Nisan günü için Facebook üzerinden bir grev çağrı yapmışlardır (Bohstedt, 2014: 18).

Grev çağrısı için oluşturulan Facebook grubu, kısa süre içerisinde ülkenin farklı şehirlerinden 70.000 kişinin bir araya gelmesini sağlamıştır. Belirlenen günde bir araya gelen göstericiler asgari ücretin artırılması, çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve artan gıda fiyatlarının düşürülmesi gibi taleplerde bulunmuşlardır. Ekonomiye ve yaşam koşullarına dair taleplerle başlayan gösterilere güvenlik güçleri sert müdahalelerde bulunmuştur. Uzun yillardır zor koşullar altında yaşamalarını sürdürden göstericiler, bu müdahalelere sert şekilde karşılık vermişlerdir. Güvenlik güçlerinin sert müdahalelerinin ardından gösteriler kısa zaman içinde hükümet karşıtı gösterilere dönüşmüştür (Bush, 2010: 125). Gösteriler kısa süre içinde birçok meslek koluna yayılmıştır. Doktor ve memur ofisleri, tekstil ve çimento fabrikaları, taşımacılık faaliyetlerinde bulunan kişiler gösterilere destek verenler arasında yer almışlardır (Mossallam, 2013: 128). Gösteriler güvenlik güçlerinin müdahaleleri sonucunda 8 Nisan günü sona ermiştir. Ülkenin farklı yerlerinden binlerce katılımcıyla gerçekleştirilen gösterilerde dile getirilen talepler karşılık bulmuştur. Gıda ve yakıt sübvansiyonları %20 oranında artırılmış, Mübarek 1 Mayıs'ta yaptığı konuşmasında kamu sektöründe çalışanların maaşlarına %30 zam yapacağını açıklamıştır. Sübvansiyonlu gıda alan kişilerin listesinde de düzenleme yapılarak 15 milyon kişi daha listeye eklenmiştir (Saleh, 2008). Dolayısıyla göstericilerin taleplerinin karşılandığı ve gösterilerin başarılı şekilde sonuçlandığı söylenebilir.

Hem 2006 ve 2007 yıllarında gerçekleştirilen gösteri ve grevlerde hem de 6 Nisan 2008'deki geniş katılımlı gösteride farklı meslek gruplarından, farklı ideolojiye sahip, farklı kimlikleri olan kişilerin bir araya geldiği görülmüştür. Bu gösterilerde işçi sınıfını temsil eden bireyler ön planda olsa da orta sınıfı temsil eden doktor, memur ve esnafların da gösterilere destek verdiği görülmüştür. Bunların yanında 2006, 2007 ve 2008'deki gösteri ve grevlerde kadınların ön planda olduğu görülmüştür. Öyle ki 2006 yılında yine Mahalla el-Kubra'da'da gerçekleşen grevi kadın işçiler başlatmıştır. 2007 yılında gerçekleşen greve katılanların dörtte üçünün kadın olduğu belirtilmiştir (Küçükşahin, 2018: 336-338). Yıllar boyunca uygulanan neo-liberal politikaların en çok etkilediği gruplardan biri olan gençlerin de bu gösterilere yoğun katılım gösterdiği görülmüştür. 2008 yılında gerçekleşen gösteriler öncesinde '6 Nisan Gençlik Hareketi' adıyla bir gençlik örgütü kurulmuş ve kurdukları Facebook grubuyla, planlanan grevin Mısır'ın tamamına duyurulmasında ve geniş katılımlı olmasında önemli rol oynamışlardır (Aoudé, 2013: 247). 2008 yılında gerçekleşen bu protesto gösterileri de yeni toplumsal hareket paradigmasi çerçevesinde değerlendirilebilmektedir. Katılımcıların çeşitli yaş, cinsiyet, meslek, ideolojik aidiyet ve kimlik özellikleri barındırması, hareketin ortaya çıkışında ve yayılmasında teknolojinin kullanılması, dile getirilen taleplerin

iktidarın ele geçirilmesinden ziyade mevcut durumun iyileştirilmesi yönünde olması gibi faktörler 6 Nisan gösterilerini yeni toplumsal hareket kategorisine dâhil etmektedir.

iii) Arap Baharı Gösterileri

2010 yılının sonunda Tunus'ta başlayan ve diğer bölge ülkelerine yayılmasıyla birlikte Arap Baharı ismini alan toplumsal hareketler, Tunus'un ardından Mısır'da da etkili olmuştur. Arap Baharı protestolarının Mısır'da görülmesinin nedenleri araştırmacılar tarafından farklı bağamlarda değerlendirilmiştir. Bir çalışmada Mısır'daki gösteriler sosyal adaletsizliğe ve sömürge düzenine bir başkaldırı olarak değerlendirilerek Nasır döneminde ortaya çıkan gösterilerle benzerlik kurulmuştur (Behçet, 2019: 307). Bir başka çalışmada gösterilerin ortaya çıkışını ekonomik, toplumsal ve siyasi nedenlere bağlanmıştır. Buna göre ABD başkanı Barack Obama'nın 2009 yılında Kahire'de yaptığı demokrasiyi teşvik edici konuşması ve ardından İngiltere'nin Mısır'ı ziyaretiyle birlikte Avrupa Birliği'nin de demokratik geçiş'i destekleyici bir tutum takınması siyasi nedenler olarak belirtilmiştir. 2000'li yıllarla birlikte sivil toplum hareketlerinin canlanma göstermesi ve yönetimle karşı duyulan öfkenin gösterildiği protesto gösterilerinin bu canlanmayla paralel olarak artış göstermesi, küresel iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte Mısır halkın bilgiye erişiminin hızlanması ve artması Mısır'a Arap Baharı'ni getiren sosyal nedenler olarak gösterilmiştir. Ekonomik nedenler olarak ise refahın dağıtılmrasında yaşanan adaletsizlik, işsizlik ve yoksulluk gösterilmiştir (Salamey, 2015: 113-116). Farklı bir yaklaşımla Arap Baharı gösterilerinin demokratik İslâm ile baskıcı İslâm arasındaki bir mücadele nedeniyle yaşandığını ifade eden bir çalışma da mevcuttur (Fuller, 2016: 263). Yine diğerlerinden farklı bir yaklaşım sunarak Arap Baharı sürecini dekolonizasyon sürecinin devamı olarak gören bir çalışma da mevcuttur (Sayın, 2016: 67).

Mısır'daki Arap Baharı gösterilerinin ortaya çıkışına zemin hazırlayan nedenler farklı çalışmalar tarafından farklı şekillerde yorumlansa da üzerinde uzlaşılan birtakım gerekçeler bulunmaktadır. Genel itibariyle bakıldığına gösterilerin ortaya çıkış nedenleri ekonomik, siyasi ve toplumsal olarak sınıflandırılabilir. Ekonomik nedenlere bakıldığına; modern Mısır tarihi boyunca Mısır ekonomisinin dış yardımalar ve borçlar yoluyla dışarıya bağımlı hale getirilmiş olması, 70'li yıllarda başlayarak 2000'li yıllara uzanan süreçte neo-liberal politikaların uygulanması, temel gıda maddelerine uygulanan sübvansiyon sisteminin geçen zaman içinde zayıflaması, işsizlik, yolsuzluk, ekonomik kaynakların elit grubun elinde toplanması ve küresel çapta meydana gelen ekonomik krizlerin yansımıası ön plana çıkmıştır. Siyasi nedenlere bakıldığına;

siyasi yozlaşma, baskıcı yönetimden duyulan rahatsızlık, gücün belirli elitlerin elinde tutulması, Batılı ülkelerin Ortadoğu'da istikrarı sağlamak adına baskıcı ve otoriter rejimlere destek vermesi gibi nedenler görülmüştür. Batılı ülkelerle kurulan ilişkiler vasıtıyla Mısır'da otoriter yönetimler iktidarlarını koruyabilmişlerdir (Bekaroğlu ve Kurt, 2015: 3). Toplumsal nedenler ise iletişim araçlarının gelişmesiyle bağlantılı olarak toplumlararası iletişimimin artması ve 2000'li yıllarda başlayan sivil toplumun yükselişiyle paralel bir şekilde yönetimle karşı birçok protesto gösterisinin düzenlenmiş olmasının sağladığı zemin olmuştur. Tarihsel sürece bakıldığından 70'li yılların ortasında başlayan ve 2000'li yılların başlarına uzanan Ekmek İsyanları ve çeşitli grevler, Mısır'daki Arap Baharı gösterilerinin öncüllerini olarak görülebilir.

Tunus'taki protestoların ardından Mısır'da başlayan gösterilerde bir aktivistin polis şiddetyle öldürülmesi ve bu durumun internet üzerinden geniş kitlelere duyurulmasının ardından Facebook üzerinden gruplar kurulmuş ve 25 Ocak 2011'de Tahrir Meydanı'nda protestolar başlamıştır. Böylelikle bireylerin sanal ağlar üzerinden bilgi paylaşımında bulunması ve bu ağlar üzerinden mobilize olması Mısır'daki toplumsal hareketin geniş kitlelere ulaşmasında ve kısa süre içinde meydanlara inmesinde etkili olmuştur. Tahrir Meydanı'nda toplanan ve sayıları milyonları bulan protestocuların eylemleri sonucunda, ülkeyi yöneten Hüsnü Mübarek 17 gün içinde istifa etmiştir. Bu olay sosyal ağlar üzerinden organize olan bir toplumsal hareketin ortaya çıkardığı etkiyi görmek açısından önem arz etmektedir. Mısır'da yaşananların ardından Mısırlı aktivist ve Google firmasının temsilcisi olan Wael Ghonim "bu devrim internette başladı, Facebook'ta başladı... Eğer bir toplumu özgürleştirmek isterseniz onlara sadece internet verin" diyerek sosyal medyanın Mısır'daki toplumsal hareketlerde oynadığı rolün bu denli büyük olduğunu iddia etmiştir.² Protestoların başladığı günden Mübarek'in istifasına kadar olan süreçte, uluslararası medya yayın organları olan BBC ve CNN kanallarında, protestolara yönelik olarak 'Facebook protestoları' ve 'Twitter protestoları' isimlendirmeleri yapılmıştır. Mısır'da yaşanan gelişmelerin ardından, Hillary Clinton'ın kıdemli danışmanı Alec Ross, interneti '21. yüzyılın Che Guevara'sı' olarak nitelendirmiştir (Gerbaudo, 2014: 6).

Ağırlıklı olarak Batılı yayın organları ve kişiler tarafından dile getirilen ve sosyal medyaya aşırı önem atfeden yukarıdaki ifadeler, meydana gelen toplumsal hareketin sosyolojik altyapısını ve toplumsal sorunların geçmişini göz ardı etmesi bakımından eksik kalmışlardır. Yaşanan gösteriler ile sosyal medya arasında kurulan bu ilişkinin Batının Ortadoğu toplumlarına yönelik oryantalist bakış açısının ve Ortadoğu toplumlarının edilgen oldukları düşüncesinin bir yansımıası olduğu söylenebilir. Yukarıdaki ifadelerde sosyal medya

araçlarına yüklenen gösterilerin ortaya çıkış nedeni olduğu ve bir devrimin gerçekleşmesinin temel aracı olduğu anımları Ortadoğu bölgesinde geçmişten günümüze uzanan süreçte birçok toplumsal hareketin ortaya çıkmasına yol açan tarihsel ve sosyolojik etkenlerin önemsizleştirilmesi, göz ardı edilmesi sonucunu doğurmuştur. Sosyal medyanın gösterileri ortaya çıkardığı savının kabul edilmesi durumunda, sosyal medyanın olmadığı dönemde Mısır'da gerçekleşen toplumsal hareketlerin ortaya çıkış nedenlerinin açıklanması eksik kalmaktadır. Dolayısıyla sosyal medyanın Arap Baharı gösterilerinin geniş kitlelere yayılmasında etkisi olduğu kabul edilmekle birlikte, gösterileri tetikleyen temel neden olmadığı belirtilmelidir. Bir diğer ifadeyle sosyal medya, Arap Baharı gösterilerinin ortaya çıkışında tetikleyici bir rol oynamamış fakat gösterilerin yayılmasında bir araç rolü oynamıştır. Bu durum eski toplumsal hareketlerin yayılmasında ilanların, broşürlerin ve gazete yazılarının sahip olduğu işlevle aynı bağlamda değerlendirilebilir.

Gösterilere katılım sağlayan bireylerin profiline bakıldığından toplumun her kesiminden bireylerin olduğu görülmüştür. İşçi sınıfı, öğrenciler, kadınlar, orta sınıf olarak değerlendirilemeyecek olan esnaf, memurlar gösterilere katılan ve destek veren toplumsal gruplar olmuşlardır. 2004 yılında Mübarek'in siyasi aşırılığına karşı durmak ve demokrasi çağrısı yapmak amacıyla farklı ideolojilerden kişilerin bir araya gelmesiyle kurulan Kefaya Hareketi ve 2008 yılındaki Ekmek İsyani sırasında kurulan 6 Nisan Gençlik Hareketi 25 Ocak'ta başlayan gösterilerde aktif olarak rol oynayan grupların başında gelmişlerdir. Bu grupların yanı sıra futbol takımlarının taraftar grupları da aktif olarak yer almışlardır. Mısır'ın önemli futbol kulüplerinden olan El-Ehli ve Zamalik takımlarının taraftar grupları, Mısırlılara sokağa çıkma çağrısı yapan aktörler olmuşlardır (Castells, 2013: 62). 2011 yılının başında meydana gelen ve toplumun her kesiminden destek bulan gösteriler sonucunda Mübarek rejimi devrilmiş ve 30 Haziran 2012'de ilk kez demokratik yollardan cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Mısır'da demokrasiye geçiş süreci kısa sürmüş ve demokratik yollarla seçilen ilk cumhurbaşkanı olan Muhammed Mursi, 3 Temmuz 2013'te bir askeri darbeyle görevden alınmıştır. Darbeye giden süreçte yaşanan Mursi karşı protesto gösterilerini ortaya çıkaran nedenler Mısır'ın kronikleşmiş sorunları arasında yer alan kötü ekonomik durum ve işsizlik olmuştur (Salamey, 2015: 117). Arap Baharı gösterilerinde talep ettikleri iyileşmelerin gerçekleşmemesi Mısır halkını yeni bir gösteri dalgasına yönlendirmiştir. Gerçekleştirilen darbe neticesinde Anayasa askıya alınmıştır. Gösteriler sonunda elde edilen kazanımlar uzun süreli olmasa da bir toplumsal hareket neticesinde iktidar değişimi gibi büyük çaplı değişikliklerin olabileceği somut bir şekilde görülmüştür. Yeni toplumsal hareket

paradigması bağlamında bakıldığından Mısır'daki Arap Baharı gösterilerinin bir örnek teşkil ettiği ifade edilmelidir. Katılımcıların çeşitli cinsiyetten, ekonomik gruptan, ideolojiden, meslek gruplarından gelen bireyler oluşu; dile getirilen taleplerin ekonomi dışında farklı motivasyonları barındırması; gösterilerin organize edilmesinde siyaset dışı kişi ve grupların etkili olması; gösterilerin geniş kitlelere yayılmasında internetin aktif rol oynaması bu gösterileri yeni toplumsal hareket kategorisine dahil etmektedir.

İran Örneği

İran'ın 1979'da gerçekleşen İslâm Devrimi'nin hemen ardından Irak ile savaşa girmesi ülkeydeki muhalif seslerin bastırılmasına neden olmuştur. 1988 yılında savaşın bitmesiyle birlikte muhalif sesler görünür hale gelmeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren çeşitli nedenlerle ortaya çıkan toplumsal hareketlerin varlığı gözlemlenmiştir. İran nüfusunun etnik olarak farklı kimliklere sahip bireylerden oluşması ortaya çıkan toplumsal hareketlerin şekillenmesinde zaman zaman rol oynamıştır. İran'da görülen toplumsal hareketlerde etnik kimlik faktörünün dışında etkili olan faktörler olarak ekonomi, toplumsal ve siyasal nedenler sayılabilir.

i) 90'lı Yillarda Görülen Toplumsal Hareketler

Irak ile 8 yıl süren savaş ülke ekonomisinde ciddi kayıplara neden olmuştur. Bunun yanı sıra ekonominin yeniden yapılandırılması adına izlenen liberal politikalar nedeniyle kemer sıkma tedbirlerinin alınması, bazı sübvansiyonların kaldırılması gibi faktörler toplumsal düzeyde tepkilerin oluşmasına neden olmuştur. 90'lı yıllar boyunca İran'ın Kazvin, Tahran ve Meşhed gibi farklı şehirlerinde toplumsal hareketlerin düzenlediği görülmüştür. Ekonomik sorunlar nedeniyle ortaya çıkan bu toplumsal hareketlerin yanında bir de etnik sebeplerden kaynaklanan toplumsal hareketler gerçekleşmiştir. İran'ın farklı etnik gruplardan oluşan bir ülke oluşu bu hareketlerin şekillenmesinde etkili olmuştur (Sinkaya vd., 2018: 1-2). Farklı etnik gruplara mensup olan bireylerin İran devletince potansiyel muhalif olarak görülmesi ve güvenlik kaygılarıyla bu gruplara yönelik farklı politikalar içine girilmesi bu gruplar tarafından gerçekleştirilen toplumsal hareketleri şekillendiren önemli unsurlar olmuştur. Etnik motivasyonlu toplumsal hareketler Kürtler, Araplar, Beluçlar, Azeriler gibi farklı etnik grupların yoğun olarak yaşadığı eyaletlerde görülmüştür. Bu gruplar anadilde eğitim, kendi dillerini konuşmak gibi dilsel taleplerle, etnik taleplerle ve kendi bölgelerine yönelik ayrımcılık yaptığı iddiasıyla toplumsal hareketler düzenlemişlerdir (Sinkaya vd., 2018: 2).

1999 yılının ortalarında yaşanan Öğrenci Olayları, o dönemde en ciddi toplumsal krizlerden birini temsil etmiştir. Halkın reform yanlısı siyasilere destek vermesi ve reform yapılması yönündeki istekleri rejim destekçileri açısından rejimin güvenliği konusunda endişe uyandırmıştır. Bu dönemde reform yanlısı gazeteler kapatılmış, reform yanlılarına yönelik faili meşhul cinayetler gerçekleştirilmiş ve reform programında yer alan ifade özgürlüğünün kısıtlanması konusunda muhafazakâr kesimin yoğun baskları olmuştur. Ortaya çıkan bu tablo öğrenciler tarafından tepki toplamıştır. Reform yanlılarına ait olan Selam gazetesinin kapatılması öğrencileri hareket geçiren son olay olmuştur. Bu gelişmenin ardından 8 Temmuz 1999 günü üniversite öğrencileri Tahran'da protesto gösterisi düzenlemiştir. Protestoya güvenlik güçlerinin yanı sıra muhafazakâr kesimler tarafından şiddetle müdahale edilmesi ve aynı gece üniversite yurtlarına baskın yapılarak 1 öğrencinin öldürülmesi Öğrenci Olaylarına giden süreci başlatmıştır (Erginbaş, 21/04/2020). Tahran Üniversitesi'nde başlayan ve kısa sürede ülke geneline yayılan gösteriler 6 gün sürmüştür. Reform yanlılarının baskı altında tutulmasını ve engellenmesini protesto etmek amacıyla bir araya gelen üniversite öğrencileri "Özgürlük ya da ölüm", "Hamaney istifa et", "Adam öldürülüyor ve lider öldürenleri destekliyor. Büyük lider sana lanet olsun" sloganlarını kullanmışlardır.³ Hareketin bastırılması için güvenlik güçlerinin yanı sıra Ensar-ı Hizbullah ve Besic Teşkilatı'na mensup paramiliterler kullanılmıştır (Koç, 13/11/2017). Şiddet yoluyla bastırılan gösterilerde 3 kişi yaşamını yitirirken, 1500'e yakın öğrenci de tutuklanmıştır.

Bu dönemde gerçekleşen toplumsal hareketler İran açısından ilk yeni toplumsal hareket örneklerini teşkil etmektedir. 90'lı yıllarda gerçekleşen toplumsal hareketler kısıtlı bir katılımcı profili sergilemiştir. Fakat bununla birlikte göstericilerin iktidar olma amacı taşımamaları, ekonomi dışında farklı motivasyonların da gösterilerin ortaya çıkışında etkili olması, katılımcıların kısmen de olsa çeşitli aidiyetlere ve kimliklere sahip bireyler oluşu gibi faktörler 90'lı yıllarda gerçekleşmiş olan çeşitli gösterilerin yeni toplumsal hareket paradigması çerçevesinde değerlendirilmesini mümkün kılmaktadır.

ii) Yeşil Hareket

İran Cumhurbaşkanı Mahmud Ahmedinejad'ın, 2009 yılındaki seçimlerde yeniden seçilmesinin ardından seçimlere hile karıştırıldığına yönelik iddialar ortaya atılmıştır. Bu iddiaların ortaya atılması; sonuçlar açıklanmadan önce polisin Tahran sokaklarında yoğun önlemler alması, sonuçların çok hızlı açıklanması, Ahmedinejad ile rakipleri arasındaki oy farkının tahmin edilenden çok yüksek olması ve dini liderin önderlik ettiği konseyin aceleci bir tavırla Ahmedinejad'ı tebrik etmesi etkili olmuştur (Gürakar, 2012: 17). Bu iddialara

yönelik tartışmalar şiddetlenmiş ve kısa süre içerisinde bir toplumsal harekete dönüşmüştür. İki hafta süren zaman diliminde ülkenin çeşitli yerlerinde milyonlarca insan bir araya gelerek gösteriler düzenlemiş ve seçim sonuçlarını protesto etmişlerdir. Gösteriler, muhalefeti temsil eden Mir Hüseyin Musavi ve Mehdi Kerrubi önderliğinde başlatılmıştır. 'Oyum nerede?' sloganıyla meydanlara inen göstericilerin başlangıçtaki temel talepleri oyların yeniden sayılması ve gerekmesi durumunda seçimlerin tekrarlanması olmuştur (Tafş, 30/12/2013). Seçimlere yönelik hile yapıldığı iddialarıyla bir araya gelen hareket aslında İran'da bir değişim talebiyle şekillenmiştir.

Gösterilerde reformizmi ve muhalefeti temsil eden yeşil rengin kullanılması nedeniyle Yeşil Hareket ismini alan bu toplumsal hareket, önceki Cumhurbaşkanı Muhammed Hatemi döneminde uygulanan reform programının devam etmesi ve İran'ın geleceğinde bir değişimin olmasını talep eden kişileri bir araya getirmiştir. Gençler, kadınlar, farklı cinsel yönelimleri savunan LGBT üyeleri, rejim tarafından ötekileştirilen gruplar, eski devrimciler, dini ve etnik azınlıklar bu toplumsal hareketin katılım kitleşini oluşturmuştur. Hareketin çoğunu oluşturan eğitimli gençler, 'The Green Path of Hope-Yeşil Umut Yolu' isimli çatı yapılanma altında toplanmaya çalışmışlardır. Hareketin öne çıkardığı sorunlar ve talepler arasında demokrasi, insan hakları, düşünce özgürlüğü, ekonomik gelirlerin İran ve İranlılar için kullanılması, Batı'ya yönelik politikaların iyileştirilmesi gibi konular yer almıştır (Kamacı, 01/07/2013).

Göstericiler seslerini daha geniş kitlelere ulaştırmak için internet üzerinden kurulan sosyal ağları, muhalif medya organlarını kullanmış ve grafitiler, karikatürler aracılığıyla yönetime yönelik eleştirilerini ortaya koymuşlardır. İran'da yaşanan bu olaylar Batılı yayın organları tarafından YouTube ve Twitter üzerinden takip edilmiştir (Papic ve Noonan, 2011: 166). İran toplumunda muhalif olan her kesimi içinde barındıran bu hareketin talepleri karşılık bulmamış ve güvenlik güçlerinin sert müdahaleyle karşı karşıya kalmıştır. Gerçekleşen toplumsal hareket İran yönetimi tarafından güvenlikçi bir refleksle dış mihenklerin oyunu olarak değerlendirilmiş ve göstericiler fitne çıkarmaya çalışmakla suçlanmıştır. Sert müdahalelerle hareket etme imkânı kısıtlanan Yeşil Hareket destekçileri Arap Baharı'nın başlamasının ardından Tunus ve Mısır'daki gösterilere destek amacıyla bir gösteri düzenlemek istemiştir. 14 Şubat 2011'deki gösteri sert bir şekilde karşılık bulmuş ve harekete liderlik eden Musavi ve Kerrubi ev hapsine alınmıştır (Şen, 2012: 103). Musavi ve Kerrubi'nin ev hapsine alınması hareketin etkisini kırmış ve zaman içinde etkisini kaybetmesine neden olmuştur. Gösterilere katılan bireylerin farklı cinsel, etnik, ideolojik, ekonomik, dinsel kimliklerden geliş; dile getirilen taleplerin iktidar amacından ziyade değişim amacı içermesi; internetin gösteriler boyunca aktif

olarak kullanılması; dile getirilen taleplerin ekonomi dışındaki motivasyonlardan meydana gelmesi; gösterilerin toplumsal dinamiklerden beslenerek ortaya çıkması gibi faktörler nedeniyle İran'da gerçekleşmiş olan Yeşil Hareket, yeni toplumsal hareket paradigması çerçevesinde ele alınabilmektedir.

iii) 2017-2018 Protestoları

Irak ile yapılan savaşın getirdiği ekonomik kayıp, ekonominin yeniden yapılandırılması amacıyla uygulanmaya başlanan liberal politikalar, ABD'nin yıllardır nükleer kriz başta olmak üzere çeşitli nedenlerle uyguladığı ambargo ve yaptırımlar, ülke dışında faaliyet gösteren askeri grupların desteklenmesi amacıyla yüksek miktarlarda para harcanması gibi faktörler İran ekonomisinin olumsuz yönde etkilenmesine yol açmıştır. Bu durum toplumda ciddi rahatsızlıkların baş göstermesine neden olmuştur. 28 Aralık 2017'de Meşhed şehrinde başlayan gösteriler kısa süre içinde Tahran başta olmak üzere Kirmanşah, Senendeç, Zencan, Şiraz, Kum, İsfahan, Reşt, Kum, Ahvaz ve Hamedan gibi farklı bölgelere yayılmıştır. 2 haftaya yakın süre boyunca devam eden ve Yeşil Hareket'in yeniden filizlenmesi olarak nitelendirilen gösteriler, büyük şehirlerden ziyade daha çok küçük şehirlerde etkisini sürdürmüştür (Yücesoy ve Karabulut, 2019: 27).

Gösterilerin çıkış noktasına bakıldığından ekonomik sorunlardan kaynaklanan tepkilerin olduğu görülmüştür. Hayat pahalılığı, yoksulluk, yolsuzluk, özellikle okumuş gençler arasındaki işsizlik ve İran'ın Ortadoğu bölgesindeki faaliyetlerine yönelik tepkiler gösterileri şekillendiren konular olmuştur. Gösterilerin öncesinde temel gıda maddelerine %40'a varan oranda zam yapılması; hükümetin bütçe hazırlıkları esnasında, uygulanan birçok sübvansiyonu kaldırma yönünde niyet göstermesi ve dini kurum ve kuruluşlara yüksek miktarda paranın hükümet bütçesinden aktarıldığına açıklaması gösterilerin yayılmasında etkili olmuştur (Sinkaya vd., 2018: 4). Göstericiler seslerini duyurmak ve daha geniş kitlelere ulaşabilmek amacıyla 2009'daki Yeşil Hareket'e benzer şekilde, Telegram başta olmak üzere internet üzerinden kurulan sosyal ağlara başvurmuş ve İletişim Bakanlığı kısa süre içerisinde uygulamaya erişimi yasaklamıştır (Lomas, 02/01/2018).

Ekonomiye yönelik vaatlerle yönetime gelen Hasan Ruhani, enflasyon oranını düşürme, ekonomide büyümeyi sağlama gibi olumlu yönde ilerlemeler kaydetmiş olsa da kronik işsizlik problemi başta olmak üzere hâlâ mevcut olan problemler toplumda bir muhalefetin oluşmasına neden olmuştur. Ruhani hükümetine karşı başlayan gösteriler kısa zaman içinde rejim karşıtı bir niteliğe kavuşmuştur. Gösterilerde 2009'daki Yeşil Hareket'in söylemlerine benzer

şekilde “Gazze için değil, Suriye için değil, Lübnan için değil, biz sadece İran için kurban oluruz”, “Ruhani ile asla” sloganları atılmıştır.⁴ Bu sloganların yanı sıra “İslâm’ı basamak yaptınız bizi zelil ettiniz”, “Biz devrim yaptık ne büyük hata yaptık” şeklinde doğrudan rejimi hedef alan sloganlar da sıkılıkla kullanılmıştır (Uygur, 30/12/2017). Göstericiler ekonomide yaşanan kötü durumu protesto ederken bir yandan da ulusal kaynakların İran ve İranlıların dışındaki konularda harcanmasına tepki göstermişlerdir. Dini liderin ve rejimin aleyhine söylemlerin ürettiği gösteriler Devrim Muhafizleri’nin müdahale etmesiyle 7 Ocak’ta sona ermiştir.

Gösterilere katılan kişilerin profiline bakıldığından 2009’daki Yeşil Hareket’in aksine orta sınıfı mensup kişilerin çok fazla olmadığı, çoğunluğu kentlerde yaşayan ve ekonomik olarak alt sınıfta yer alan kişilerin, gençler başta olmak üzere işsizlerin ve işçi sınıfından kişilerin oluşturduğu görülmüştür. İran İçişleri Bakan Yardımcısı Hüseyin Zülfikari, gösterilere katılanların büyük çoğunluğunun 20-25 yaş aralığında olması nedeniyle sistem ve devrimin değerleri ile yakın bağları bulunmadığını açıklamıştır. Dolayısıyla ekonomik sorunlar nedeniyle başlayan gösterilerde “Ruhani’ye Ölüm, Kahrolsun İslam Cumhuriyeti, Hamaney’e Ölüm, Rıza Şah Ruhun Şad Olsun” şeklinde dini lider ve rejim aleyhine sloganlar atılması bu şekilde açıklanmıştır (Sayın, 06/01/2018). Ekonomi politikalarından en fazla etkilenen gruplar tarafından gerçekleştirilen ve belirli bir ideoloji temelinde gelişmemiş olan bu gösterilerde görülen bir özellik de 2009’dan gerçekleşen Yeşil Hareket’in aksine herhangi bir kişinin ya da oluşumun liderlik etmemesi olmuştur (Sinkaya vd., 2018: 6-7). Gösterilere katılımın kısmen de olsa farklı aidiyetlere sahip bireyler tarafından gerçekleştirilmesi; internetin gösteriler boyunca yoğun kullanımı; ekonominin yanında farklı motivasyonlu konularda çeşitli taleplerin dile getirilmesi; gösterilerin ortaya çıkışında herhangi bir siyasi oluşumun etkili olmayı gibi nedenlerle bu gösteriler yeni toplumsal hareket paradigması çerçevesinde değerlendirilmektedir.

iv) Beyaz Çarşamba Hareketi

İran, 1979 yılında gerçekleşen İslâm Devrimi’nin ardından hazırlanan Anayasası’nda şeriat kurallarına yer vermiş ve toplumsal alan bu kurallar doğrultusunda düzenlenmiştir. İslâm hükümleri gereği kadınlara başörtüsü takma zorunluluğu uygulanmaya başlanmış ve zorunluluğa uyulmaması durumunda cezai yaptırım içeren müdahaleler uygulanmıştır. Bu durum zaman içinde toplumsal düzeyde tepkilere neden olmuştur. Kamusal alanda başörtüsü takmak istemeyen kadınlar bu doğrultuda mücadele vermişlerdir. 2017 yılının sonrasında İranlı kadınlar tarafından Tahran’da başörtüsü protestosu başlatılmış ve bu protestolar 2018’in ilk aylarından itibaren yeni bir boyut kazanarak farklı

şehirlere yayılmaya başlamıştır. 28 Aralık 2017'de Vida Movahed isimli İranlı bir kadının Tahran'da bir elektrik kutusunun üzerine çíkarak, sopanın ucuna taktığı beyaz baþortüsünü sallandırması yeni bir eylem tarzı ortaya çıkarmıştır. Movahed'in bu davranışını sosyal medya aracılığıyla yayılmış ve farklı şehirlerde de bu eylem tarzının görülmüşini sağlamıştır. Gerçekleştirilen bu sivil itaatsizlik eylemi, İranlı muhalif gazeteci Masih Alinejad tarafından 2017 yılında başlatılmış olan Beyaz Çarşamba kampanyasının devamı olarak görülmüştür (Karabaþ, 30/01/2018). Movahed'in başlattığı eyleme destek veren kadınların eylemlerini Çarşamba günlerinde gerçekleştirmesi nedeniyle bu eylemler Beyaz Çarşamba Hareketi ismini almıştır. Zaman içinde harekete destek verenler artış göstermiş ve haftanın farklı günlerinde protestolar düzenlenmeye başlanmıştır. Protestolara katılan kadınların temel talebi bedenleriyle ilgili kararları kendilerinin vermesi olmuştur. Harekete destek veren kadınların ağırlıklı olarak Meþhed ve Şiraz gibi büyük şehirlerde yaşayan kadınlar olduğu görülmüştür. Bu durumun ortaya çıkışındaki temel sebep küçük şehirlerde yaşayan kadınların daha temkinli şekilde davranış eğilimi göstermeleri olmuştur. Hareketin başlatıcısı olan Mohaved, eyleminden kısa bir süre sonra tutuklanmıştır. Mohaved'in ardından 29 Ocak tarihinde aynı eylemi gerçekleştiren Nargess Hosseini isimli kadın da tutuklanmıştır.⁵

Mohaved'in gerçekleştirdiği eylemin sosyal medya aracılığıyla duyulmasının ardından Mohaved'e, eylemin gerçekleştirildiği caddenin ismine de atıfla 'Enghelab (Devrim) Caddesi'nin kızı' ismi takılmış ve bu isim hashtag olarak (#GirlOfEnghelabStreet) sosyal medyada paylaşılmıştır. Harekete destek verenler sadece kadınlar olmamıştır. Birçok İranlı erkek de sosyal medya üzerinden harekete destek vermiştir. Telegram üzerinden harekete destek veren kadınların fotoğrafları yayınlanmış ve geniş kitlelere duyurulmuştur (Dehghan, 29/01/2018). Hareket muhafazakâr kadınlar tarafından da destek görmüştür. Örtünmenin kişisel bir tercih olduğunu düşünen kadınlar "Ben örtümü seviyorum, ama zorunlu örtünmeye karşıyım" yazılı pankartlarla harekete destek vermişlerdir. İran Başsavcısı Muhammed Cafer Montazeri, eylemleri önemsi ve çokça olarak nitelendirmiþ ve bu durumun ortaya çıkışından yabancıların sorumlu olabileceğini ifade etmiştir. Eylemlere katılan kadınlar polis tarafından gözaltına alınmış ve kamu düzenini bozma suçlamasıyla karşılaşmışlardır.⁶

Meydana gelen bu toplumsal hareket birçok yönyle yeni toplumsal hareket özellikle sergilemiştir. Hareketin ortaya çıkışında etkili olan siyasi bir faktör olmaması; toplumsal tabandan gelen özgürlük taleplerinin gösterileri şekillendirmesi; harekete destek verenlerin farklı yaþ, cinsiyet ve ideoloji gruplarına mensup olmaları; gösterilerin iktidar talebi olmadan değişim

610 Tandoðan Þ M (2021) Yeni Paradigma Baþlamáinda Ortadoðu'daki Toplumsal Hareketlerin İncelenmesi: Mısır ve İran Örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 587-616.

talebiyle şekillenmesi; gösterilerin başlamasında ve yayılmasında internetin yoğun şekilde kullanılması gibi faktörler Beyaz Çarşamba Hareketi'ni yeni toplumsal hareket kategorisine dahil etmiştir. Eylemin gerçekleştiriliş şekli itibariyle bir sivil itaatsizlik örneği sergilemesi de Beyaz Çarşamba Hareketi'nin bir yeni toplumsal hareket örneği olduğunu göstermiştir.

Sonuç

Toplumsal hareket paradigmaları bağlamında Mısır ve İran örneklerinin incelendiği bu çalışma neticesinde ele alınan zaman diliminde bu ülkelerde yaşanan toplumsal hareketlerin yeni toplumsal hareketler paradigmasi çerçevesinde ele alınabileceği görülmüştür. Meydana gelen hareketlerin organize edilmesinde ya da mevcut hareketlerin daha geniş kitlelere duyurulmasında internet üzerinden kurulan sosyal ağların kullanılması; aynı sorunlar etrafında bir araya gelen kişilerin farklı etnik, ideolojik, kültürel, cinsel, dinsel, meslek gruplarına mensup bireyler olmaları; dile getirilenler arasında kadın hakları, öğrenci talepleri, etnik talepler, dış politika gibi konuların yer olması; dile getirilen sorunların ve talep edilenlerin bireylerin günlük yaşamına hitap eden nitelikte olması; hareketlerin ortaya çıkışında siyasi oluşumların etkili olmaması gibi faktörler, incelenen iki ülkedeki toplumsal hareketlerin yeni toplumsal hareketler olarak isimlendirilen paradigma çerçevesinde değerlendirilmesini mümkün kılmıştır.

Mısır ve İran'ın ortak olarak sayılabilcek özelliklerinin yanı sıra birbirlerinden farklılığı iç dinamikleri bulunmaktadır. Bu iç dinamikler iki ülke toplumlarının farklı sorunlara sahip olmasına ve dolayısıyla bu ülkelerde görülen toplumsal hareketlerin ortaya çıkış sebeplerinin de farklılaşmasına neden olmuştur. Mısır'da meydana gelen toplumsal hareketler ağırlıklı olarak ekonomik sorunlar ekseninde şekillenmişken, İran'da ekonomik sorunların yanında farklı sorunların da toplumsal hareketleri şekillendirdiği görülmüştür. İran'da toplumsal hareketleri şekillendiren faktörler ekonomik sorunlar, etnik nüfusun sorunları, öğrencilerin talepleri, kadınların yaşadığı sorunlar ve dış politikaya tepki olmuştur.

Internet üzerinden kurulan sosyal ağlar aracılığıyla toplumsal hareketlerin organize edilmesi yeni toplumsal hareketler açısından önem arz etmektedir. Fakat Ortadoğu coğrafyasında görülen yeni toplumsal hareketlerin, özellikle de Arap Baharı'nın ortaya çıkış nedenlerini teknolojik gelişmelere bağlamak bölgelinin dinamiklerini, toplumsal sorunların geçişini ve ülkelerin sosyal yapılarını görmezden gelmek olacaktır. Toplumsal düzeyde yıllardır birikmiş olan sorunların dışa vurulması için toplumsal hareketlerin organize edilmesinde,

kısa sürede geniş kitlelere ulaşmasında internet üzerinden kurulan sosyal ağlar ve teknolojik gelişmeler önemli bir yer tutmakla birlikte; bu ağların olmadığı dönemlerde de toplumsal hareketlerin görüldüğü, dolayısıyla hareketlerin ortaya çıkışındaki tek etkenin sosyal ağlar olmadığı unutulmamalıdır. 70'li ve 80'li yıllarda gerçekleşen toplumsal hareketlerin ortaya çıkışları ve hareketlerin sonucunda elde edilen kazanımlar düşünüldüğünde bu ifadeler daha somut hale gelmektedir.

Sonuçlar

¹ Ekmek Demokrasisi sistemi; yönetimin halkın temel ihtiyaçlarını sübvanse etmesine karşılık olarak halkın yönetime siyasi saygı göstermesidir. Bir anlamda halkın geçiminin sübvanşyonu karşısında rejimin güvenliğinin sağlanması sistemidir.

² CNN: Egyptian activist, Wael Ghonim 'Facebook to thank for freedom'. (11/02/2011). https://www.youtube.com/watch?v=JS4-d_Edius Son erişim tarihi, 24/04/2020.

³ Tabular yıkıldı. (12/07/1999). <http://arsiv.sabah.com.tr/1999/07/12/d01.html> Son erişim tarihi, 28/04/2020

⁴ İran'da hükümet karşıtı gösteriler devam ediyor. (29/12/2017). <https://www.dw.com/tr/iranda-h%C3%BCmet-kar%C5%9F%C4%B1t%C4%B1-g%C3%BCsteriler-devam-ediyor/a-41974930> Son erişim tarihi, 27/04/2020

⁵ İranlı kadınların başörtüsü eylemi yayılıyor. (01/02/2018). <https://www.dw.com/tr/iran%C4%B1-kad%C4%B1nlar%C4%B1n-ba%C5%9F%C3%BCrt%C3%BC%C3%BC-eylemi-yay%C4%B1%C4%B1yor/a-42398734> Son erişim tarihi, 01/05/2020.

⁶ İran'da 'başörtüsünü çıkarma' eylemleri: 29 kadın gözaltında. (02/02/2018). <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42916446> Son erişim tarihi, 01/05/2020

Kaynakça

Aoudé I G (2013). Egypt: Revolutionary Process and Global Capitalist Crisis. *Arab Studies Quarterly, Özel Sayı: Perspectives on the Arab Uprisings*, 35(3), 241-254.

Ari T (2012). *Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Siyaset, Savaş ve Diplomasi*. Bursa: MKM Yayıncılık.

BBC Türkçe (02/02/2018). İran'da 'başörtüsünü çıkarma' eylemleri: 29 kadın gözaltında. Son erişim tarihi, 01.05.2020.

Bekaroğlu E A ve Kurt V (2015). Mısır'da Otoriter Rejimin Süreklliliği ve Ordu: 'Arap Baharı' ve Sonrası Sürecin Analizi. *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 1-36.

Behçet M (2019). İkinci Dünya Savaşı Sonrası Mısır'ın Siyasi Tarihi Üzerinden Arap Baharı'nın İncelenmesi. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21, 303-321.

612 Tandoğan Ş M (2021) Yeni Paradigma Bağlamında Ortadoğu'daki Toplumsal Hareketlerin İncelenmesi: Mısır ve İran Örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 587-616.

- Bohstedt J (2014). Food Riots and the Politics of Provisions in World History. *Institute of Development Studies*, 444, 1-31.
- Brecher J vd. (2002). *Aşağıdan Küreselleşme*. Çev. A Yıldırım vd., İstanbul: Aram Yayıncıları.
- Bush R (2010). Food Riots: Poverty, Power and Protest. *Journal of Agrarian Change*, 10(1), 119-129.
- Calhoun C (1993). 'New Social Movements' of the Early Nineteenth Century. *Social Science History*, 17(3), 385-427.
- Castells M (1997). *The Power of Identity, The Information Age: Economy, Society and Culture*. Vol 2, Oxford: Wiley-Blackwell, First Edition.
- Castells M (2001). *The Internet Galaxy*. New York: Oxford University Press.
- Castells M (2013). *İsyancılık ve Umut Ağları-Internet Çağında Toplumsal Hareketler*. Çev. E Kılıç, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayıncıları, Birinci Baskı.
- Çetinkaya Y D (2014). Toplumsal Hareketler. İçinde: Ş Kardaş ve A Balçı (der), *Uluslararası İlişkilere Giriş*. Üçüncü Baskı, İstanbul: Küre Yayıncıları, 479-486.
- Çolak Ç D (2016). Yeni Toplumsal Hareketlere "Yeni" Niteliği Kazandıran Özellikler Üzerine Bir Değerlendirme. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(6), 529-537.
- Dede A (2018). Talepkâr Bir Hareket Olarak Yeni Toplumsal Hareketler. *Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(13), 48-66.
- Dehghan S K (2018). Second woman arrested in Tehran for hijab protest. *The Guardian*, 29 Ocak. Son erişim tarihi, 01/05/2020.
- Deutsche Welle (29/12/2017). İran'da hükümet karşıtı gösteriler devam ediyor. Son erişim tarihi, 27/04/2020.
- Deutsche Welle (01/02/2018). İranlı kadınların başörtüsü eylemi yayılıyor. Son erişim tarihi, 01/05/2020.
- Dolgun U ve Sütlüoğlu T (2014). Sosyal Medya ve Yeni Toplumsal Hareketler. İçinde: V Bozkurt (der), *Çağdaş Toplumsal Süreçler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1-22.
- Emin A (2017). Mısır Siyasetinde Vefd Partisi (1918-1952). (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi.
- Erginbaş E (2020). İran'da Toplumsal Hareketler Bağlamında 'Öteki Olmak'. *Iran Araştırmaları Merkezi*, 21 Nisan. Son erişim tarihi, 27/04/2020.
- Fuller G E (2016). *Türkiye ve Arap Baharı*. Çev. M Acar, Ankara: Eksi Kitaplar.
- Gerbaudo P (2012). *Tweets and Streets: Social Media and Contemporary Activism*. London: Pluto Press.
- Tandoğan Ş M (2021) Yeni Paradigma Bağlamında Ortadoğu'daki Toplumsal Hareketlerin İncelenmesi: Mısır ve İran Örnekleri. *Mülkiye Dergisi*, 45(3), 587-616. 613

- Gerbaudo P (2014). *Twitler ve Sokaklar*. Çev. O Akınhay, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Giddens A (2006). *Sociology*. Cambridge: Polity Press, Fifth Edition.
- Gürakar H. T (2012). Bir Toplumsal Hareketin Anatomisi: İran Yeşil Hareketi. İçinde: B Adıbelli (der), *Doğu-Batı Yol Ayrimında İran*. İstanbul: Bilim+Gönül Yayıncıları.
- Hoffman B (2007-2008). Internetten Demokrasi İndirmek? Internetin Latin Amerika'da Vatandaşlık Haklarını İlerletme Potansiyeli ve Sınırlamaları. *Uluslararası İlişkiler*, 4(16), 97-113.
- Johnston H vd. (1994). Identities, Grievances and New Social Movements. İçinde: Hank Johnston vd. (der), *New Social Movements: From Ideology to Identity*. Philadelphia: Temple University Press, 3-35.
- Kamacı Y (2013). 2009'dan 2013'e Yeşil Hareket'in Yolculuğu. *Uluslararası Politika Akademisi*, 1 Temmuz. Son erişim tarihi, 27/04/2020.
- Karabağ G (2018). İran'da başörtüsü mecburiyetine karşı "Beyaz Çarşamba" direnişleri devam ediyor. *Medyascope*, 30 Ocak. Son erişim tarihi: 01/05/2020.
- Karagöz K. (2013). Yeni Medya Çağında Dönüşen Toplumsal Hareketler ve Dijital Aktivizm Hareketleri. *İletişim ve Diplomasi*, 1(1), 131-156.
- Koç M (2017). İran'da Üniversiteler ve Siyaset. *İran Araştırmaları Merkezi*, 13 Kasım. Son erişim tarihi, 28/04/2020.
- Küçükşahin E (2018). Politik Bir Fenomen Olarak Ekmek: 2008 Mısır'ında Ekmek İsyanı. *Contemporary Research in Economics and Social Sciences*, 2(2), 317-347.
- Laclau E ve Mouffe C (2001). *Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*. London, New York: Verso, Second Edition.
- Lomas N (2018). Telegram and Instagram being restricted in Iran. *Techcrunch*, 2 Ocak. Son erişim tarihi, 28/04/2020.
- Marshall G (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev. O Akınhay ve D Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayıncıları.
- Melucci A (2016). Çağdaş Hareketlerin Sembolik Meydan Okuması. İçinde: K Çayır (der), *Yeni Sosyal Hareketler-Teorik Açılımlar*. İstanbul: Kakanüs Yayıncıları, 75-100.
- Mossallam A (2013). 'These are Liberated Territories' – Everyday Resistance in Egypt: Dismantling State Power, Experimenting with Alternatives and the Growing Movement From 2000 to 2010. İçinde: Larbi Sadiki vd. (der), *Democratic Transition in the Middle East: Unmaking Power*. London: Routledge, 109-137.

- Offe C (2016). Yeni Sosyal Hareketler: Kurumsal Politikanın Sınırlarının Zorlanması. İçinde: K Çayır (der), *Yeni Sosyal Hareketler-Teorik Açılımlar*. İstanbul: Kaknüs Yayıncıları, 47-73.
- Özkoç Ö (2015). 'Devrim'in Başladığı Yer: Sidi Bu Zeyd/Tunus. *Mülkiye Dergisi*, 39(2), 283-290.
- Papic M ve Noonan S (2011). Sosyal Medya: Bir Protesto Aracı. Çev. E Dündar, *Türk Kütüphaneciliği*, 25(1), 165-172.
- Sabah (12/07/1999). Tabular yıkıldı. Son erişim tarihi, 28/04/2020.
- Sadiki L (2000). Popular Uprisings and Arab Democratization. *International Journal of Middle East Studies*, 32(1), 71-95.
- Salamey I (2015). Post-Arab Spring: Changes and Challenges. *Third World Quarterly*, 36(1), 111-129.
- Saleh H (2008). Food price crisis bites in Egypt. *BBC*, 3 Mayıs. Son erişim tarihi, 26/04/2020.
- Sayıن Y (2016). Arap Baharı Süreci ve Sömürgelerin Çözülmesi. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 18(30), 65-70.
- Sayın A (2018). İran'daki gösterilerin anatomisi. *Star Açık Görüş*, 6 Ocak. Erişim 01.05.2020.
- Scott A (1990). *Ideology and The New Social Movements*. London: Unwin Hyman.
- Sinkaya B vd. (2018). İran'da Toplumsal Hareketler ve Etkileri. *Göç Politikaları Merkezi*, Göç Panelleri Serisi.
- Şen G (2012). İran ve 'Arap Baharı': Bağlam, Söylem ve Siyaset. *Ortadoğu Etütleri*, 3(2), 95-118.
- Şener G (2006). Küresel Kapitalizmin Yeni Kamusal Alanı Olarak İnternet: Yeni Toplumsal Hareketlerin İnterneti Kullanımı. (Basılmamış Doktora Tezi). İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- Tafîş A (2013). İran'daki Yeşil Hareket: Gerçeği ve akibeti. *Aljazeera Türk*, 30 Aralık. Son erişim tarihi, 27/04/2020.
- Tarrow S G. (2011). *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*. Cambridge University Press, Third Edition.
- Tatar T (2013). Yeni Toplumsal Hareketler ve Küresel Projeler. *Ortadoğu Analiz*, 5(57), 10-19.

- Tilly C (2004). *Social Movements 1768-2004*. London: Paradigm Publishers.
- Tilly C (2008). *Toplumsal Hareketler*. Çev. O Düz, İstanbul: Babil Yayıncıları.
- Topal Demiroğlu E (2014). Yeni Toplumsal Hareketler: Bir Literatür Taraması. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 2(1), 133-144.
- Tür Ö (2009). Mısır'da Ekonomik Kalkınma Çabaları. *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 41, 183-194.
- Türkdoğan O (1997). *Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi*. İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Uygur H (2017). İran'daki Protesto Gösterileri ve Sloganlar Ne Anlama Geliyor?. *Iran Araştırmaları Merkezi*, 30 Aralık. Son erişim tarihi, 28/04/2020.
- Yanık C ve Öztürk M (2014). Toplumsal Hareketlerin Dönüşümü Üzerine Bir Değerlendirme. *Mukaddime*, 5(1), 45-63.
- YouTube (11/02/2011). CNN: Egyptian activist, Wael Ghonim 'Facebook to thank for freedom'. Son erişim tarihi, 24/04/2020.
- Yücesoy T ve Karabulut B (2019). Gündem Belirleme Kuramı Odağında İran Yeşil Devrimine Bakış: Tweetler Üzerinden Bir Analiz. *Karadeniz İletişim Araştırmaları Dergisi*, 9(2), 22-47.